

Lunds Universitet
Institutionen för arkeologi och antikens historia, AKS
VT09
Författare: Eva-Lena Ek
Handledare: Charlotte Wikander

Figur 1

festivals

Skillnader i kultutövande mellan män och
kvinnor

Abstract

The Attic year started around midsummer, and the year was full of festivals in honor of the gods. The festivals were all performed in different ways and each festival had its particular god or goddess as its main deity. All Athenians thought that when he watched the comedies or tragedies during Lenaia or City Dionysia, the god Dionysus was also there taking pleasure of the plays, and when the Athenians took part in the games of Panathenaia, they thought that the goddess Athena was in fact honored by their achievements. The gods and goddesses of the Attic world were all a very big part of the people's lives and a big variety of ceremonies and sacrifices were made in the gods honor. The men and the women of Attica did however perform the religious ceremonies in different ways, and there were various reasons to perform each festival.

Abstract	s.2
Innehållsförteckning	s.3
1. Inledning	s.4
1.1. Presentation av ämne och målsättning	s.4
1.2. Problemställning	s.4
1.3. Forskningshistoria	s.4
2. Materialbeskrivning & metod	s.5
3. Analys	s.6
3.1. Det attiska året och dess festivaler	s.6
Hecatombaion	s.6
Metageitnion	s.7
Boedromion	s.8
Pyanepsion	s.10
Maimakterion	s.12
Poseideon	s.12
Gamelion	s.13
Anthesterion	s.13
Elaphebolion	s.14
Munichion	s.16
Thargelion	s.17
Skirophorion	s.18
3.2. Diskussion	s.19
4. Sammanfattning	s.23
5. Litteratur- och bildförteckning	s.25
Bilagor	
Bilaga 1 – Den attiska kalendern.	
Bilaga 2 – Artemis legender.	

1. Inledning

1.1. Presentation av ämne och målsättning.

Denna uppsats handlar om kultutövandet i det antika Grekland. Det var vanligt att på olika sätt hedra gudarna, bland annat genom offergåvor, spel eller festande. I denna uppsats vill jag försöka se om det fanns några skillnader i kultutövandet mellan män och kvinnor i det antika Grekland. Vilka var i så fall dessa skillnader och vid vilka tillfällen utövades de olika kulterna? Fanns det några specifika gudomar som dyrkades mer av män respektive kvinnor? Det attiska årets tolv månader innehöll inte mindre än 40 större festivaler, därför måste jag även sälla ut de festivaler som är av intresse för uppsatsen.

1.2. Problemställning.

* Vilka festivaler är av intresse?

* Finns det, och i så fall vilka, skillnader i utförandet av de olika festivalerna?

* Finns det, och i så fall vilka, skillnader i utövandet av kulter mellan män och kvinnor?

1.3. Forskningshistoria.

Det material som finns om de antika festivalerna och kultutövandet finns främst i inskriptioner vid olika tempel, hymner som sjöngs till gudarnas ära och de antika källor som fortfarande finns kvar. Då jag inte har kunskapen att själv läsa de antika texter och de inskriptioner som berör ämnet har jag fått använda mig av det material som andra redan har översatt. Min huvudreferens är *Festivals of the Athenians* av H.W. Parke. Parke tar upp det attiska årets olika månader och de festivaler som var utspridda över dessa månader. Parke skriver mycket om hur de olika festivalerna utövades och det mesta kommer från olika texter och inskriptioner som han undersökt. En specifik kult som det tycks ha skrivits mycket om är de Eleusinska mysterierna, bland annat i G.E. Mylonas bok *Eleusis and the Eleusinian mysteries*. Jag finner det väldigt intressant att så mycket går att

hitta om just dessa mysterier då man avkrävdes tystnadslöfte innan man initierades och det var straffbart med döden om man ändå pratade om det. En av de som har forskat mycket om den grekiska gudavärlden och dess kultutövande är Lundaprofessorn Martin P. Nilsson. Han har bland annat skrivit *The Dionysiac mysteries*, *Geschichte der griechischen Religion*, *Greek popular religion*, *Olympen* och *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece*, varav jag har använt de två sistnämnda. M.P. Nilsson var professor i klassisk arkeologi och antik historia och han är en välanvänd källa bland andra forskare inom ämnet. Andra kända författare och forskare inom ämnet är W.K.F. Dittenberger, L.R. Farnell, W.K.C. Guthrie och G.E. Mylonas. De två sista är källor som även jag har använt.

2. Materialbeskrivning & metod.

Det attiska året delades in i tolv månader och alla månader hade ett varierande antal festivaler där man hedrade gudarna. I det antika Grekland var alla helgdagar heliga och dedikerade till någon gudomlighet, men grekerna hade inte någon distinkt skillnad mellan religiösa och världsliga aktiviteter. Istället var det så att vissa helgdagar var viktigare än de andra och då hade man en större festival för att hedra den gudomlighet som var viktig just då.

Genom att läsa litteraturen ska jag försöka ta reda på om det finns några specifika skillnader mellan män och kvinnors kultutövande i det antika Grekland.

Uppsatsen kommer först att beröra de festivaler som utövades i Athen med omnejd, och beskriva dessa och utövandet av dem. Därefter kommer jag att välja ut de festivaler som utövas av enbart män eller kvinnor, och även de där det syns tydliga skillnader i kultutövandet. Jag kommer även att undersöka om det finns skillnader i utövandet av kulter beroende på vem som är den bakomliggande gudomen.

3. Analys.

3.1. Det attiska året och dess festivaler.

Det attiska året började runt midsommar i samband med den första nymånen innan sommarsolståndet. Den första månaden hette *Hecatombaion*¹ och var dedikerad till Apollon och hade fått sitt namn från att man tidigare offrat hundratals offer till Apollon, men detta stora offer hade försvunnit innan klassisk tid och bara lämnat namnet kvar². Hecatombaion innehöll tre viktiga festivaler, *Kronia*, *Synoikia* och *Panathenaia*. *Kronia* var en festival för Kronos och var från början troligen ett sätt att fira att skörden var slut. Men då Athen blev en stad så försvann betydelsen av festivalen och övergick till att bli en festival för slavar³. Det var en festival av rollbyten och lössläpphet när slavar och deras herrar bytte plats⁴. *Synoikia* var en festival som inte var särskilt populär under klassisk tid, men det var ett sätt att fira att hela Attikas befolkning hade gått samman till ett samhälle. Den sista av festivalerna denna månad, *Panathenaia*, var den största och viktigaste festivalen i Attika. Det var en festival för Athena som pågick mellan den 17 och 28⁵, där man firade hennes födelsedag som enligt legenden inföll den 28 i Hecatombaion, och där man gav gudinnan en ny dräkt⁶. Denna festival är den första där det syns en tydlig uppdelning mellan hur män och kvinnor utövade gudinnekulten. Den kvinnliga delen kretsade kring gudinnans nya dräkt, peplos. Den vävdes av runt 100 stycken ungmör, *Ergastinai*⁷ som valdes från de aristokratiska familjerna i Athen. Väven sattes redan den sista dagen i månaden Pyanepsion, nio månader innan Panathenaia. Väven sattes upp av prästinnor och *Arrephoroi*⁸, och *Ergastinai* tillbringade sedan de följande nio månaderna med att väva gudinnans nya peplos. Dräkten vävdes av ull och det var dekorationerna och de ljusa färgerna som var viktigast. Den manliga delen av kultutövandet inföll

¹ För jämförelse med dagens kalender se bilaga 1.

² Parke 1977, s. 29.

³ Parke 1977, s. 30.

⁴ Buxton 2004, s. 31.

⁵ Schmitz 1848:b

⁶ Parke 1977, s. 33.

⁷ *Ergastinai* - arbetare

⁸ De kvinnor som utövade gudinnan Athenas kult.

främst var fjärde år då ett stort spel hölls i gudinnans ära. Det var tävlingar i hästlopp, sprinterlopp, vagnlopp, boxning och gymnastik, men också tävlingar i musik och sång. De tävlande delades in i tre åldersklasser; pojkar, skägglösa ynglingar och män. Segrarna i varje deltävling vann ett krus med olivolja som kom från de heliga olivträden som sades vara ättlingar till det olivträd som Athena skänkt till staden. Spelen finns med på Parthenon frisen där också processionen med gudinnans nya peplos finns avbildad⁹. Det var först i procession som det manliga och det kvinnliga kultutövandet gick samman. Präster och prästinnor drog vagnen med Athenas dräkt, följda av Kanephoroi¹⁰ som bar korgar med offermat, militärer till fots och till häst, Thallophoroi¹¹ som bar på stora grenar och Skaphephoroi¹² som bar brickor med offergåvor till gudinnan. Andra offer som boskap och får fanns också med i processionen. Det kött som blev efter offren delades sedan ut till folket¹³.

Figur 2

Nästföljande månad, *Metageitnion*, var även den dedikerad till Apollon och tidigare fanns det också en festival med namnet *Metageitnia* från vilken månaden fått sitt namn, men det finns inget specifikt bevarat om utövandet av den. Den enda andra festival denna månad var *Herakleia at Kynosarges*¹⁴ som var ett årligt

⁹ Parke 1977, s. 38.

¹⁰ Ungmör

¹¹ Gamla män

¹² Unga män som inte var Athenare.

¹³ Parker 1996:c

¹⁴ Kynosarges – staden där Herkules idrottslokal låg.

firande av Herkules. Herkules var en hjälte som tydligen gillade mat och dryck och det var också det som var det utmärkande med festivalen.¹⁵

Boedromion var nästa månad, även den för Apollon och den innehöll fyra större festivaler, *Genesia*, *Artemis Agrotera*, *Boedromia* och *de Eleusiniska mysterierna*. Den första, *Genesia* var inte en festival för den levande befolkningen utan för att hedra de döda. Från början var det bara de aristokratiska familjerna som utövade festivalen men den innefattade senare alla innevånare. Anledningen till att man hedrade de döda denna dag var för att de under resten av året skulle lämna de levande människorna i fred. *Artemis Agrotera* firades den 6e, årsdagen av slaget vid Marathon. Före slaget lovade athenarna att de skulle offra en hon-get till Artemis för varje perser som de dödade. Enligt Herodotus¹⁶ så dog 192 greker jämfört med 6400 perser. Efter slaget insåg man dock att man inte hade tillräckligt många hon-getter att offra så istället bestämde man att 500 hon-getter skulle offras varje år tills man kom upp i rätt antal, men även efter det att man nått upp i den summan så fortsatte man att årligen offra 500 hon-getter till Artemis. *Boedromia* firades dagen efter Artemis Agrotera och festivalen hölls som tack för att Apollon hjälpt athenarna i krig. *De Eleusiniska mysterierna*, i Demeters och Persefones ära, var den största festivalen i Boedromion och de pågick i nio dagar¹⁷. Denna kult var den heligaste av alla som firades i grekland och det var enbart mördare och de som talade främmande språk som inte fick lov att delta¹⁸. Kulten firades som en åminnelse om Demeters sökande efter sin dotter efter att Hades rövat bort henne. För att få lov att delta i mysterierna var man tvungen att först gå igenom en initieringsrit som höll i månaden Anthesterion och som var enbart för Persefone¹⁹. Denna initiering kallades för den *lilla Eleusinia* och innebar att man fick avge ett tystnadslöfte och att man fick förebyggande instruktioner för att man senare skulle kunna förstå mysterierna som uppenbarades vid den *stora Eleusinia*²⁰. Tystnadslöftet var för resten av livet och den som bröt mot löftet blev straffad.

¹⁵ Parke 1977, s. 51.

¹⁶ Parke 1977, s. 55.

¹⁷ Mylonas 1961, s. 247-280

¹⁸ Nilsson 1951, s.38.

¹⁹ Schmitz 1848:a

²⁰ Schmitz 1848:a

Straffen kunde innebära att man blev förbannad av prästerskapet och ibland även döden.²¹ En initierad person kallades för *mystae*. Efter att man gått igenom initieringsriten i Anthesterion så fick man vänta tills nästa år innan man fick delta i de stora Eleusiniska mysterierna. Den första av de nio dagarna kallades för *Agyrmos*²² och var dagen då alla de tidigare initierade samlades i Athen. Den andra dagen innebar en högtidlig procession till havskusten där deltagarna blev renade, eftersom havsvattnet ansågs vara obefläckat och kunde rena människan från all ondska²³. Den tredje dagen var en dag av fastande och på kvällen åt man kakor gjorda av sesam och honung. På den fjärde dagen, *Epidauria*²⁴, gjordes offer och en procession gick genom gatorna med en korg med granatäpplen och vallmofrön, dragen på en oxvagn, och med kvinnor följande efter med små mystiska lådor i händerna. Den femte dagen gick *mystae* med facklor i händerna från Athen till Demeters tempel i Eleusis²⁵ där de stannade över natten. Denna del av ritens skulle representera Demeters sökande efter Persefone. Den sjätte dagen var den mest högtidligaste av alla. Då togs en staty av *Iakchos*²⁶ och kläddes med girlanger av myrten och en fackla sattes i dess hand och bars sedan längs den heliga vägen²⁷ under glädjefyllda rop och sånger.

... *Come, arise, from sleep awaking,
Come the fiery torches shaking
Oh Iacchos, Oh Iacchos,
Morning Star that shonest nightly,
Lo, the mead is blazing brightly,
Age forgets its years and sadness,
Aged knees curvet for gladness,
Lift thy flashing torches o'er us,
Marshall all the blameless train,
Lead, Oh lead the way before us...*
(Aristophanes, *Frogs*, vv. 340-350, tr. B.B. Rogers.)²⁸

²¹ Mylonas 1961, s. 224-226.

²² Parke 1977, s. 60

²³ Mylonas 1961, s. 249.

²⁴ Parke 1977, s. 64-65.

²⁵ Ligger väster om Athen.

²⁶ Demeters son.

²⁷ Från *Cerameicus* till Eleusis.

²⁸ Mylonas 1961, s. 254-255.

Natten som följde spenderades i Demeters tempel i Eleusis där mystae blev initierade i de sista mysterierna. De fick upprepa tystnadslöftet och genomgå en ny rening innan de leddes genom natten till den upplysta insidan av templet där de för första gången fick se Demeters verkliga helgedom. Den sjunde dagen återvände alla de initierade till Athen under olika skämt och lustigheter. Den åttonde dagen var till för de som på grund av olyckor hade kommit försent eller på något annat vis blivit förhindrade från initieringen den 6e²⁹. Den sista och nionde dagen innebar att två kärl fylldes med vin eller vatten varpå innehållet i den ena kastades åt öst och innehållet i den andra åt väst medans utförarna uttalade mystiska ord.³⁰

Nästa månad var ***Pyanepsion*** och den var den festivalrikaste månaden med åtta olika festivaler. *Proerosia*, *Pyanepsia*, *Oschophoria*, *Thesia*, *Stenia*, *Thesmophoria*, *Chalkeia* och *Apaturia*³¹. *Proerosia* var en festival för Demeter där man offrade säd, *Pyanepsia* firades för Apollon för att Theseus lovade Apollon ett offer om han ordnade så att Theseus kom hem ordentligt. *Oschophoria* var en festival i Dionysos och Athenas ära³². Även den kom från Theseus³³ och utövades genom att två unga män från rika och anrika föräldrar kläddes ut till kvinnor och med grenar där vindruvor fortfarande hängde kvar i händerna, gick de från Dionysos tempel i Athen till Athenas tempel i Phalerus³⁴. De var följda av en manlig kör som sjöng hymner till gudarna ära. I Athenas tempel utfördes sedan ett offer där även kvinnorna fick delta³⁵. *Thesia* var en årlig fest till Theseus. *Thesmophoria* som följde därefter var en fest som utövades av enbart gifta kvinnor³⁶. Denna festival var gudinnan Demeters förnämsta fest och den pågick i tre dagar. Kvinnor tillbringade många dagar innan festivalen för rening vilket även innebar att de avstod helt från sexuellt umgänge. Första dagen

²⁹ Dagens sades ha kommit till efter att Asclepius kommit för sent för att delta. Athenarna, som inte ville göra sin gud besviken, lade till den åttonde dagen. Schmitz 1848:a

³⁰ Schmitz 1848:a

³¹ Parke 1977, s. 26.

³² Parke 1977, s. 77.

³³ Theseus och Minotauren. Legenderna säger att Theseus lurade tjuren på Kreta genom att istället för att ta med 7 unga pojkar och 7 unga flickor, så bytte han ut två av flickorna mot unga män.

³⁴ Parker 1996:b

³⁵ Parker 1996:b

³⁶ Parke 1977, s. 82, & Pollard 1965, s. 72.

av Thesmophoria, Anodos³⁷, innebar en procession. Kvinnorna gick från Athen till Eleusis och tillbringade natten i Demeters tempel där de firade mysterierna. Den andra dagen, Nesteia³⁸, var en dag av sörjande. Inga möten hölls denna dag, vare sig i senaten eller bland folket³⁹. Kvinnorna satt nedanför Demeters staty och åt bara kakor gjorda av sesam och honung. Den tredje och sista dagen, Kalligeneia⁴⁰, var en dag av glädje och skämtsamhet mellan kvinnorna, med offer till gudinnan och gottgörelse för misstag som kunde ha skett under de heliga dagarna. En bild av festen kan ses här:

*Allting luktade sommar och skörd och mognande frukter,
päron rullade kring för fötterna på oss i högar
och kring sidorna äpplen, och övertyngda av plommon
bågnade grenarna ner på träden och hängde mot jorden;
och sjuårigt var hartset, som bröts från krukornas mynning
nära Demeters bild, sädesgiverskans. Måtte jag åter
sätta min skovel en gång i dess kornhög, medan hon småler,
där med händerna fulla hon står av kärvar och vallmo.⁴¹*

Festivalen innebar även en annan uppgift, under festivalen Skira som firades i årets sista månad hade olika offer slängts ner i jorden, och under Thesmophoria var det en grupp av kvinnor som hade till uppgift att ta upp dessa offer igen och placera resterna på Demeters altare där de blandades med säd⁴². Dessa rester troddes ha magiska krafter och när de senare ströddes över åkrarna så skulle det öka fruktsamheten bland grödorna. Även nästa festival, *Stenia*, var för kvinnor men denna var bara för de ledande kvinnorna i Athen. Festivalen innebar offer till gudarna och dans. *Chalkeia* inföll den sista dagen i Pyanepsion och var troligen för Athena och Hefaistos. Det finns inga bevis för några särskilda händelser under denna festival, mer än ett offer. *Apaturia* varade i minst tre dagar och hade

³⁷ Pollard 1965, s. 72.

³⁸ Pollard 1965, s. 72.

³⁹ Schmitz 1848:c

⁴⁰ Pollard 1965, s.73.

⁴¹ Beskrivning av Thesmophoria från en av Theokritos idyller. Övers. M. Nilsson, Nilsson 1964, s. 118.

⁴² Jameson 1996:b

egentligen inget fast datum. Denna festival var dock enbart för män. Det var Phratriai - brödrskapet som utövade festivalen. Den första dagen kallades för Dorpia, det var återföreningens dag då alla medlemmarna i Phratriai samlades för att äta tillsammans. Vanligtvis var medlemmarna utspridda över hela Attika. Den andra dagen, Anarrhysis, var dagen då man offrade till gudarna. Den tredje dagen, Koureotis, var dagen då alla nya medlemmar introducerades i brödrskapet. Alla manliga barn från andra medlemmar som fötts sedan förra Apaturia, blev registrerade i brödrskapet. Senare blev det en officiell registrering när pojken närmade sig vuxenlivet. Fadern till varje barn var då tvungen att ta med ett offer till Zeus och Athena.⁴³

Nästa månad i den attiska kalendern var **Maimakterion**. Det var en månad dedikerad till Zeus och den innebar att sommaren var slut och att vintern nu började. Maimakterion hade bara två festivaler, *Maimakteria* och *Pompaia*⁴⁴. Det var två festivaler som troligen låg i nära anslutning till varandra. Under *Maimakteria* blev ett får offrat till Zeus. Fällan sparades då den sades ha magiska egenskaper. För att rena sig stod man på fällan med väster fot. *Pompaia* var då fällan bars omkring i procession genom Athens gator⁴⁵.

Efter Maimakterion följde månaden **Poseideon**, som precis som namnet antyder, var dedikerad till Poseidon. Månaden innehöll tre festivaler, *Poseidea*, *Haloa* och *the Country Dionysia*. *Poseidea* firades den 8e i månaden, den dagen som tillhörde Poseidon⁴⁶. *Haloa* var en fertilitetsfestival som firades för att hedra Demeter och Dionysos⁴⁷. Festivalen innehöll en hemlig rit för kvinnor som utfördes i Eleusis, och ett offer där enbart frukter fick offras. Där ordnades en fest där enbart kvinnor var tillåtna. Festen innehöll alla sorters mat förutom de som var förbjudna under mysterierna⁴⁸ och mycket vin dracks under kvällen. Kvinnorna bar på modeller av både manliga och kvinnliga könsorgan och de talade med ett

⁴³ Parke 1977, s. 89.

⁴⁴ Parke 1977, s. 95.

⁴⁵ Parke 1977, s. 96.

⁴⁶ Parke 1977, s. 97.

⁴⁷ Jameson 1996:a

⁴⁸ Granatäpplen, äpplen, ägg, hönsfåglar och vissa sorters fisk.

ohämmat och oanständigt språk.⁴⁹ *The Country Dionysia* hade inget speciellt datum utan firades olika beroende på vilket område man befann sig i. Även denna festival var en fertilitetsfestival med vin, offergetter och fallus symboler. *The Country Dionysia* var en fest för alla, även slavarna, och under festivalen roade man sig med olika traditionella lekar.⁵⁰

Månaden ***Gamelion*** kom därefter och det var Heras månad och även den mest populära månaden för giftermål. Detta berodde på att det var den 26 i Gamelion som *Hieros Gamos*⁵¹ inföll, dock finns det inga detaljer kvar om hur detta eller festivalen *Gamelia* firades. Den enda andra festivalen denna månad var *Lenaia*, till Dionysos, där Basileus organiserade tävlingar i dramatik och teater.⁵² Det var bara två tragedier som sattes upp, och festivalen var alltid mindre prestigefull än *City Dionysia* som kom senare.⁵³

Nästföljande månad var dedikerad till Dionysos och hette ***Anthesterion***. Även denna månad innehöll bara ett fåtal festivaler. Det var *Anthesteria* som inföll från den 12 till den 14, och *Diasia* som inföll en 28e. *Anthesteria* hedrade Dionysos och var nästan uppdelad i två olika festivaler samtidigt. Det var dels en blomfestival för barn för att fira att nu syntes de första bloms-kotten. Alla barn över tre års ålder fick en blomsterkrans på huvudet och presenter i form av små vinkrus med passande scener målade på.⁵⁴ Samtidigt var det en vinfestival för de vuxna. Den första dagen kallades för *Pithoigia*, krusöppnandet, och det var dagen då det nya vinet provsmakades för första gången. Man tog smakprov på de olika vinerna till Dionysos tempel där de blandades med vatten till de rätta proportionerna, den först blandningen offrades sen till guden och därefter kunde männen själva för första gången smaka på säsongens nya vin.

*Du som strövar på bergens krön
följd av Eros den unge tjur,*

⁴⁹ Parke 1977, s. 98.

⁵⁰ Man tog ett uppblåst, infettat getskinn som man skulle hoppa upp på och stå kvar längst, man tävlade i att hoppa längst och i att hoppa omkring på ett ben och försöka träffa de andra med det upplyfta benet

⁵¹ Det heliga äktenskapet mellan Zeus och Hera.

⁵² Parke 1977, s. 104.

⁵³ Seaford 1996

⁵⁴ Parke 1977, s. 107.

*Aphrodite i purpurdok,
följd av blåögda nymfer –
dig jag dyrkar och kallar nu,
kom i nåder till oss och hör
ynnestfull mina böner!
Giv Kleubulos det bästa råd,
tag min kärlek i huldrikt hägn,
store drott Dionysos!*⁵⁵

Nästa dag var *Choes*, vin-krusens dag. Dessa vinkrus massproducerades innan festivalen. Även kvinnorna hade en del av firandet, 14 kvinnor valdes ut och under ledning av Basilinna utförde de offer och ritualer för guden. På kvällen var det sed att bjuda in alla sina vänner på fest, men värden behövde bara stå för efterrätten. Gästerna själva fick ta med sig mat, och speciellt eget vin. Traditionen bjöd också att kungen skulle anordna en tävling i drickning, den som först tömde sitt vinkrus fick en kaka i pris. Den tredje dagen kallades *Chytrai* och var en dag då man skulle blidka fientligheten hos de hädangångna genom att offra till Hermes av underjorden. Offret var en gryta där man kokade samman alla olika sorters grönsaker på dagen. Sedan på kvällen så var det dags för andarna att ge sig av igen och detta gjordes genom att husbonden gick runt i sitt hus och ropade att Anthesteria var över så nu fick de ge sig av. Under Anthesteria var slavarna tillåtna att umgås med de fria medlemmarna av hushållet och roa sig själv. Husbonden rop till de döda var lika mycket en tillsägelse till slavarna att gå tillbaka till sina sysslor. Den andra festivalen, *Diasia*, var en populär festival för Zeus. Den hölls utanför staden och innebar blodlösa offer till guden. Kakor i skepnad av olika djur offrades, kakorna medförde att alla familjer kunde ge ett offer till guden istället för som i vanliga fall när bara de rika hade råd.

Elaphebolion var nästa månad och den var för Artemis. *Elaphebolia*, *Asclepieia Proagon* och *City Dionysia* var de festivaler som inföll under denna månad. *Elaphebolia* hedrade Artemis och kakor gjorda av sesam och honung i form av hjortar offrades till hennes ära. *Asclepieia Proagon* kom till när en ny kult dök upp 429 f.Kr., den hedrade Asclepius⁵⁶, helandets gud. Den sista festivalen, *City*

⁵⁵ Åkallan till Dionysos av poeten Anakreon (500-talet f.Kr.) översättning Emil Zilliacus. Buxton 2004, s. 1.

⁵⁶ Apollons son som var läkare, efter att väckt liv i ett lik utplånades han av Zeus. Hedrades sen som helandets gud för sin medicinska förmåga. Buxton 2004, s. 91.

Dionysia, hedrade precis som namnet säger, Dionysos och den firades inne i Athen. Den centrala riten bestod av att föra offren, oftast tjurar, till Dionysos helgedom. Procession liknade den Panatheniska processionen, Skaphephoroi bar på brickor med offergåvor, Askophoroi bar på läderflaskor och en ungmö valdes ut som Kanephoros och bar på en gyllene korg med druvor och Dionysos staty bars med genom staden. Man vet inte den exakta vägen för processionen, men den gick förbi många andra helgedomar där man pausade och utförde danser till ära för gudarna. Höjdpunkten var när man kom fram till altaret nära Dionysos teater där man offrade tjurarna. På kvällen samma dag hade man ett dryckeslag, Komos, där män, eskorterade av facklor och flöjt- och harpmusik, gick ut och sjöng och dansade på gatorna.

Figur 3

De följande dagarna bestod av olika tragedier och komedier som spelades på Dionysos teater. Prästerskapet hade sittplatser på första raden, och Dionysos egen präst hade den främsta platsen. Längst fram stod även statyn av Dionysos så att även han kunde se föreställningarna.⁵⁷ Även de styrande i staden hade platser på främsta raden. Man vet dock inte om kvinnor hade tillgång till att se på dessa dramer.

*Ljuvligt är, när högt på bergets topp
thiasoten efter hänfört lopp,
klädd i fläckig hjorthuds helga fäll,
störtar tröttad ner på stenens häll.
Lystet trår hon efter bockens blod*

⁵⁷ Nilsson 1951, s. 26.

*och dess råa kött. I bacchiskt mod
rusar hän till Frygiens åsar hon
och till Lydiens; Bromios själv för an.
Mjölk ur marken strömmar, strömmar vin,
strömmar biens nektar, honung fin:
doft av Syriens rökverk stiger mild.
Bacchos fäster furufacklans glöd
vid sin thyrsos och han stormar vild,
gäckas fritt med bergens vilsna gäst,
eggande med sång till dans och fest,
och för vinden fladdra lockar rika.
Mitt bland euoi-ropen hörs hans röst:
upp bacchanter, upp bacchanter!⁵⁸*

Det attiska årets tionde månad var **Munichion** och även denna hedrade Artemis. Månaden innehöll fyra festivaler, *festival of Eros*, *Procession to the Delphinion*, *Munichia* och *Olympieia*.⁵⁹ Av *Eros festivalen* finns det inte mycket bevarat förutom en inskription i Afrodites trädgård i Athen. *Processionen till Delphinion* var en procession av ungmör som gick från Athen till Delphinion där Artemis och Apollon delade en helgedom. Flickorna gick för att göra förbön och de bar på grenar från det heliga athenska olivträdet. Framme vid helgedomen bad flickorna Artemis om beskydd. *Munichia* var en ritual för att blidka Artemis och den utfördes av små flickor som måste vara mellan 5 och 10 år. De var klädda i gula klädnader och mimierade björnar⁶⁰ som gick på bakbenen⁶¹. Man offrade också hongetter och små kakor med ljus ovanpå⁶². Ritualen var mycket viktig i Athen, för en ungmö fick inte lov att gifta sig utan att ha utfört denna ritual som barn.⁶³ Den siste av festivalerna, *Olympieia*, hedrade Zeus. Under festivalen visade olika duktiga ryttare upp sig för stadsrådet och blev sedan bedömda, det var egentligen inte en tävling utan mer en träning och uppvisning i ryttarkunskap som kunde

⁵⁸ Utdrag ur Euripides sista drama Bacchanterna. Övers. M. Nilsson, Nilsson 1964, s. 125-126.

⁵⁹ Parke 1977, s. 137.

⁶⁰ För att läsa legenderna, se bilaga 2

⁶¹ Ritual som från början kom från östra Attika, kallades där Brauronia. Parke 1977, s. 139.

⁶² Parker 1996:a

⁶³ Parke 1977, s. 139.

användas på slagfältet. Ett stort offer avslutade festivalen. Det vanliga offret till Zeus var tjurar och det var ofta väldigt många tjurar som offrades.

Årets elfte månad hette **Thargelion** efter en viktig festival i Apollons ära, vilken var den första festivalen i månaden, *Thargelia*. De andra var *Bendidia*, *Plynteria* och *Kallynteria*. Festivalen *Thargelia* var dock inte bara för Apollon utan även för hans tvillingsyster Artemis, och den firades den 6e och den 7e vilket enligt legenden var Artemis och Apollons födelsedagar⁶⁴. Thargelias första dag var en dag av renande, männen skulle rena sig och sedan slänga smutsen i havet, den andra dagen var offerdagen till Apollon. Thargelia var från början en rätt ond festival, då man under den första dagen valde ut två män från den fattiga delen av befolkningen, de skulle dessutom vara fula. Männens utseende och fattigdom skulle försäkra om att offren deltog i ritualen. De båda männen kallades för Pharmakoi och var utsedda som substitut för befolkningen, den ene för alla män och den andre för alla kvinnor. De fick sedan gå i procession allt medan befolkningen slog dem med käppar och sedan stenade dem till döds. Därefter brändes de på bål och askan blev slängd i havet och spridd för vinden. En annan version var att staden gödde en man, vanligtvis en brottsling, under en tid och denne man tvingades sedan ut ur staden av folket och kastades ibland utför stup⁶⁵. Under klassisk tid togs detta människooffer bort och de båda Pharmakoi blev istället slagna med fikongrenar och fick blommor kastade över sig. På offerdagen kokades en gryta ihop full av alla sorters grönsaker och sädeslag och offrades till guden, offret kallades thargelos. Den nästföljande festivalen, *Bendidia*, dök upp efter det pelopenesiska kriget i samband med att en ny gudinna, Bendis, dök upp från Thrakien⁶⁶. Man vet att det har utförts ett lopp, där män rider på hästar samtidigt som de håller facklor i händerna, efter loppet så har det varit en festival hela natten, men inget finns beskrivet om det. De två följande festivalerna, *Plynteria* och *Kallynteria* var båda för att hedra stadens egen gudinna Athena. Troligen utfördes *Kallynteria* innan *Plynteria*, men inga säkra datum finns. *Kallynteria* betyder ungefär försköna, genom att sopa och polera, och innebar den

⁶⁴ Parke 1977, s. 146.

⁶⁵ Graf 1996

⁶⁶ Ett land nordost om Grekland.

årliga städningen av Athenas tempel. Detta var också dagen då man fyllde på ny olivolja i Athenas evigt brinnande lampa⁶⁷. *Plynteria* var en dag av tvättande och var dagen då man tvättade gudinnan. Hennes staty drogs i procession ner till havet och sänktes där ner i saltvattnet och tvättades av två unga kvinnor. Samtidigt tvättades hennes peplos av en prästinna. På kvällen drogs gudinnans staty tillbaka till templet och kläddes på igen. Under hela *Plynteria* lät man bli att ställa frågor eller på andra sätt störa gudinnan, då man menade att hon var upptagen med annat under dagen.⁶⁸

Det attiska årets sista månad hette *Skirophorion* och innefattade tre festivaler, *Skira*, *Dipolieia* och *Diisoteria*. *Skira* var troligen enbart för kvinnor, i ceremonin ingick att kvinnorna skulle, i hål i marken, kasta ner olika offer. Det viktigaste offret var griskultingar, men även ormar och manliga könsorgan av lera slängdes ner. Meningen med att offren placerades nere i jorden var sammanlänkad med fertilitet. Både grisar och ormar var associerade med Demeter, därför var festivalen troligen i hennes ära. Offren plockades sedan upp under festivalen *Thesmophoria* året efter. I *Dipolieia* var det Zeus som hedrades som beskyddare över staden och en oxen offrades till hans ära. Årets sista festival var *Diisoteria* och var främst för att hedra Zeus och Athena, men även andra gudomar som Asclepius hedrades. En procession gick genom Athens gator ledd av en ungmö bärande på en korg, och man offrade tjurar till gudarna.⁶⁹

⁶⁷ Under sent 500-tal f.Kr byggde Callimachus, en athensk skulptör och metallarbetare, en oljelampa av guld som var tillräckligt stor för att rymma olja som räckte i tolv månader trots att den brann både natt och dag. Parke 1977, s. 152.

⁶⁸ Parke 1977, s. 154.

⁶⁹ Parke 1977, s. 167.

3.2. Diskussion

De festivaler som är mest intressanta för min uppsats är ju de som utövas av enbart män eller kvinnor. Det är inte många festivaler som har en sådan könsuppdelning, då sexuellt tabu var väldigt ovanligt i Attika, men jag har i min undersökning hittat åtta stycken. Två utav dessa utövades av män, Herakleia at Kynosarges och Apaturia, de resterande sex, Stenia, Thesmophoria, Haloa, Processionen till Delphinion, Munichia och Skira, utövades endast av kvinnor. Alla festivalerna nämns ingående tidigare i uppsatsen.

Herakleia at Kynosarges var en fest med mycket mat och mycket dricka, och Apaturia var ett sätt för de Athenska männen att umgås med varandra och initiera sina söner i brödrskapet. Det mest centrala med dessa festivaler tycks vara att umgås och festa med nära vänner. De kvinnliga festivalerna tycks främst ha varit för fertilitet eller beskydd. Thesmophoria, Haloa och Skira var alla tre fertilitetsfestivaler, och Thesmophoria och Skira hörde ihop med varandra. Processionen till Delphinion och Munichia var båda två för beskydd, den första för ungmör, och den andra för små barn. Det är bara festivalen Stenia som man inte vet så mycket om, bara att den utfördes av de ledande kvinnorna i Athen och att den innebar offer och dansande.

Alla de andra festivalerna hade skillnader i hur män och kvinnor utförde dem, och några av de där skillnaderna syns tydligast är Panathenaia, Oschophoria och Anthesteria. Under Panathenaia syns det väldigt tydligt, som nämnt tidigare så ägnades den kvinnliga delen av kultutövandet åt gudinnan Athenas nya dräkt. Väven sattes och vävdes av kvinnor under nio månaders tid, och även tvättandet av gudinnans staty och hennes dräkt utfördes av kvinnor, denna ritual utövades dock i årets näst sista månad, Thargelion under festivalen Plynteria. Männens del av kultutövandet tycks främst ha ägt rum vart fjärde år då man hade ett spel i gudinnans ära. Männen tävlade i brottning, hästlopp, löpning och andra sportövningar, men även tävlingar i musik och sång drog deltagare. Det var först i processionen där gudinnans nya dräkt drogs genom staden som det manliga och det kvinnliga gick samman, då både män och kvinnor deltog i processionen. Under denna festival är kultutövandet uppdelat på samma sätt som könsuppgifter.

Kvinnorna ägnar sig åt att väva och tvätta, medans männen ägnar sig åt sporter och lekar. Festivalen Oschophorias uppdelning mellan män och kvinnor syns genom att det är först när offret till Dionysos ska utföras som kvinnorna får lov att delta. Innan dess är det bara män som utför Oschophorias ritualer. Det är två ynglingar utklädda till kvinnor som leder en procession bestående av en manlig kör igenom Athens gator och det är som sagt först när man når Dionysos tempel och offret ska utföras som kvinnorna också får stiga in i helgedomen. Anthesteria är den första festivalen som utspelas lika mycket för barn som för vuxna. För barnen är det en blomfestival fylld av lekar, för de vuxna är det en vinfestival fylld av dricka. Den kvinnliga delen av Anthesteria verkar kretsa kring de 14 kvinnor, under ledning av stadens Basillina, som utförde offer och ritualer för Dionysos. Det var dock männen själv som utförde det viktigaste offret till guden då man offrade de första smakproven av årets nya viner. Även här, som under Panathenaia, tycks det vara kvinnornas uppgift att arbeta, medans männen roar sig, under Anthesteria genom att dricka sig redlöst berusade.

Det finns även några festivaler där man inte kunnat finna belägg för om kvinnor deltagit eller inte, exempel på dessa är Lenaia och City Dionysia, båda festivalerna till Dionysos ära. Centralpunkten under båda dessa festivaler var uppspelet av tragedier och dramer i Dionysos teater. Man har dock inte kunnat finna belägg för om kvinnor fick lov att delta och se på dessa föreställningar. Man vet dock att kvinnor inte fick delta i själva uppförandet av teater, utan det var enbart till för män. Alla de viktigaste sittplatserna i Dionysos teater var dessutom förbehållna män så därför kan det troligen betyda att kvinnor inte fick lov att se på föreställningarna. Detta betyder i så fall att det även här var männen som fick roa sig och kvinnorna inte ens fick lov att delta. Det finns dock inga säkra källor på detta. Dock så nämns ofta de bacchiska mysterierna i samband med City Dionysia och dessa ska ha utövats av kvinnor som kallades mainader och de sades vara besatta av sång, dans och rus. Herakleia at Kynosarges och Apaturia var ju även de festivaler där männen kunde roa sig och umgås med varandra utan kvinnlig inblandning. Kvinnorna hade inte samma möjligheter att roa sig som männen hade. Fertilitetsfestivalen Haloa innebar dock, som nämnt tidigare, en fest för enbart kvinnor. Under denna fest ägnade sig kvinnorna åt att äta mycket, dricka

massor av vin och bära runt på modeller föreställande både manliga och kvinnliga könsorgan samtidigt som de pratade med ett grovt språk med varandra.

Thesmophoria och Skira hörde, som nämnt ovan, ihop med varandra. De offer som lades ner i jorden under Skira plockades upp igen under Thesmophoria.

Processionen till Delphinion var för ungmör som gick i procession från Athen till Apollos tempel i Delphi där de bad Apollos tvillingsyster Artemis om beskydd från att bli våldförda.

Hur de olika festivalerna utövas beror främst på vilken gudom det är som hedras. Demeter är en gudinna som främst har att göra med fertilitet. Med tanke på att hon är fruktbarhetsgudinnan och den som beskyddade den odlade jorden så är det inte så underligt att de flesta av festivalerna till Demeter har med just fruktbarhet att göra. Dessutom så ökade den attiska befolkningens behov av gudinnan då jordbruket fick allt större betydelse. Processionen till Delphinion och Munichia är båda festivaler som hölls i gudinnan Artemis ära. Artemis var främst känd som en jaktgudinna, men hon beskyddade även de unga och de svaga. Dionysos var vinets och munterhetens gud och festivalerna i hans ära utövar just detta, med dryckesoffer och teater.

Skillnaderna mellan det manliga och det kvinnliga kultutövandet är i de flesta festivaler stora. Männen umgås främst med män och tillsammans offerar de till gudarna, de äter och dricker mycket, de tävlar med och mot varandra och de ser på teater. Kvinnornas främsta uppgifter inom kultutövandet är hushållssysslor som att tvätta, städa och väva. Den athenska kvinnan skulle vara ordningsam, huslig, sparsam och vara en god hustru till mannen. Denna kvinnosyn har levt kvar igenom historien ändå fram till våra dagar. Kvinnan hade inte mycket fritid, men vid vissa speciella högtider så var kvinnan fri att utföra kulten på det sätt som gudarna krävde. Haloa kan vara ett av de få tillfällen då en kvinna, helt utan mannens översyn, festade och drack tillsammans med andra kvinnor. Under en tidigare matriakalistisk period dominerades all religion av kvinnor. Detta ligger kanske till grund för de festivaler som enbart utövades av kvinnor. Kvinnan har en stark koppling till fertilitet, främst genom barnafödande, och det kan då ses som

självkärligt att det var just kvinnor som skulle utöva de kulturer som hade med fertilitet att göra.

Man kan tycka att det bara är de åtta festivalerna som är av verkligt intresse för min uppsats, men det är svårt att bara plocka ut dessa då det inte syns så stora skillnader i kultutövandet i dessa. Kvinnofestivalen Haloa och mansfestivalen Herakleia at Kynosarges liknar varandra i mycket då de båda två är festivaler fyllda av mat och dryck och umgänge. Därför har även andra festivaler som utövas av båda könen fått nämnas och undersökas. Alla festivaler utövas mer eller mindre olika, och skillnaderna i utförandet beror främst på vem gudomen bakom festivalen är. Dionysos är, som nämnt, en festande gud, och hans festivalers centralpunkt ligger i nöjen, Demeter, som är en fruktbarhetsgudinna, har sin centralpunkt i fertilitetsfestivaler, och jaktgudinnan Artemis festivaler har med beskydd att göra. Demeter och Dionysos är dessutom tydliga exempel på att olika gudomar firas av olika människor. Demeter dyrkas nästan enbart av kvinnor⁷⁰, medans Dionysos dyrkas främst av män. Årstiderna har även de en grund i hur de olika festivalerna utförs. Anthesteria, som bland annat, var en blomfestival, utövades i månaden Anthesterion då årets första blommor började dyka upp. Poseidea, Poseidons festival, utövades i månaden Poseideon då havet var som stormigast.⁷¹ Även Thesmophoria var en festival som följde årstiderna. Festivalen utövades i Pyanepsion som var den tid i det attiska året då sådden skulle ske. Skillnaderna i kvinnor och mäns kultutövande var framförallt synliga i de festivaler som de delade, så som Panathenaia där männen roade sig med spel och lekar, och kvinnor ägnade sig åt gudinnans nya dräkt.

⁷⁰ Det är bara vid de Eleusiniska mysterierna som män också utövar gudinnans kult.

⁷¹ Poseidon var ju som känt, havets gud, och havets vrede skulle troligen representera gudens.

4. Sammanfattning.

Det Attiska året började, som nämnt, runt midsommar, och året var uppdelat i tolv månader. Under dessa månader utövades ett stort antal festivaler och andra ritualer till gudarnas ära. Dessa festivaler var av stor vikt för befolkningen och det låg i hela landets intresse. Under de allmänna festivalerna, som till exempel, Panathenaia, de Eleusinska mysterierna, Anthesteria och festivalen för Eros, deltog hela befolkningen. Även slavar deltog i en del festivaler som Kronia, som var deras egen festival, och Country Dionysia, och under Anthesteria fick de dessutom umgås med de fria medlemmarna av familjerna. Vissa festivaler var av större vikt än andra för den attiska befolkningen, som till exempel de Eleusinska mysterierna och Thesmophoria. Sexuellt tabu var väldigt ovanligt i religionsutövandet, men det finns ett fåtal festivaler som enbart utövades av män eller kvinnor. Dessa festivaler var Herakleia at Kynosarges och Apaturia för män och Stenia, Thesmophoria, Haloa, Processionen till Delphinion, Munichia och Skira för kvinnor. Herakleia at Kynosarges och Apaturia var båda festivaler som hade festande som en centralpunkt i kultutövandet. Herakleia utövades genom en fest fylld av mat och dryck, och Apaturia var brödrskapet, phratriai, samlades och initierade nya medlemmar. Av de sex festivaler som utövades enbart av kvinnor var, som nämnt ovan, Thesmophoria viktigast. Det var en festival för gudinnan Demeter och den utövades för att få en bättre skörd. Skira hörde ihop med Thesmophoria genom att kvinnorna under Skira lade ner offergåvor i jorden som senare under Thesmophoria togs upp igen varvid resterna blandades med utsädet som skulle sås på åkrarna. De båda festivalerna hade tydligt med fertilitet att göra, och kvinnans starka koppling till just fertilitet och barn kan ligga som en självklar grund till att det var just de som utövade dessa festivaler. Även Haloa var en fertilitetsfestival och under denna festade kvinnorna på mat och dryck samtidigt som de bar omkring på modeller av både manliga och kvinnliga könsorgan. Om festivalen Stenia vet man inte mycket mer än att den utövades av de ledande kvinnorna i Athen. De två sista, Processionen till Delphinion och Munichia var båda festivaler som handlade om beskydd. Under Processionen till Delphinion gick en grupp av unga kvinnor till Apollons tempel i Delphi, och där

bad de till gudens tvillingsyster Artemis för att få beskydd. Munichia utövades av små barn och var en av de viktigaste ritualerna för kvinnor. Den athenska kvinnan fick nämligen inte lov att gifta sig om hon inte först genomgått Munichia minst en gång under sin uppväxt.

Könsuppdelningen i utövandet av kulterna syns dock tydligare under några av de festivaler som var till för hela befolkningen. Under till exempel Oschophoria så fick kvinnorna delta först när offret till guden Dionysos skulle ske, och under två andra Dionysos festivaler, Lenaia och City Dionysia finns det inga källor som kan säga om kvinnor fick lov att se på de teaterpjäser som sattes upp till gudens ära. Under festivalen Panathenaia, som var en av Athens viktigaste festivaler, så utövade männen främst sin religion genom att delta i de tävlingar som utfördes för gudinnan Athena. Kvinnornas del av Panathenaia var främst gudinnans nya dräkt, peplos, som skulle vävas och sedan dras i procession genom staden till Parthenon där gudinnan skulle kläs. Det var först i denna procession som både män och kvinnor deltog.

Denna könsuppdelning kan ses som orättvis då kultutövandet tycks vara uppdelat på samma vis som könsuppgifter. Kvinnorna ägnar sig åt att väva och tvätta, medans männen ägnar sig åt sporter och lekar. Den athenska kvinnan skulle vara ordningsam, huslig, sparsam och vara en god hustru till mannen. Detta var dock en väldigt vanlig könssyn och den har levt med genom historien. Kvinnan hade inte mycket frihet, men under vissa festivaler som Thesmophoria och Haloa var det kvinnan som hade makten och mannen kunde inget säga. Detta kan ha varit en kvar leva från en tidigare period i historien då det enbart var kvinnor som dominerade religionen. Även kvinnans koppling med fertilitet och barnafödande kan ligga till grund för att det enbart var kvinnor om utövade de flesta av fertilitetsfestivalerna, Country Dionysia är undantaget.

Det framgår tydligt att vissa festivaler var förbehållna endast män eller kvinnor, och att det fanns stora skillnader i utövandet av både dessa och andra festivaler. Det innebär också att det fanns skillnader i hur män och kvinnor utövade sin religion.

6. Litteratur- och bildförteckning.

Litteratur:

- Buxton 2004 Buxton, R. *Den grekiska mytologins värld*, London 2004.
- Graf 1996 Graf, F., 'Thargelia', i Hornblower, S. & Spawforth, A., eds. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996, s. 1507.
- Guthrie 1950 Guthrie, W.K.C., *The Greeks and their Gods*, London 1950.
- Jameson 1996:a Jameson, M. H., 'Haloa', i Hornblower, S. & Spawforth, A., eds. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996, s. 664-665.
- Jameson 1996:b Jameson, M. H., 'Thesmophoria', i Hornblower, S. & Spawforth, A., eds. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996, s. 1509.
- Mylonas 1961 Mylonas, G.E., *Eleusis and the Eleusinian mysteries*, Princeton 1961, s. 224-285.
- Nilsson 1951 Nilsson, M.P., *Cults, myths, oracles, and politics in ancient Greece*, Lund 1951, s. 17-48.
- Nilsson 1964 Nilsson, M.P., *Olympen*, 2^d ed., Stockholm 1964, s. 118, 125-126.
- Parke 1977 Parke, H.W., *Festivals of the Athenians*, London 1977.
- Parker 1996:a Parker, R. C. T., 'Munichia', i Hornblower, S. & Spawforth, A., eds. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996, s. 1000.

- Parker 1996:b Parker, R. C. T., 'Oschophoria', i Hornblower, S. & Spawforth, A., eds. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996, s. 1081.
- Parker 1996:c Parker, R. C. T., 'Panathenaea', i Hornblower, S. & Spawforth, A., eds. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996, s. 1104.
- Pollard 1965 Pollard, J., *Seers, Shrines and Sirens*, London 1965, s. 65-91.
- Schmitz 1848:a Schmitz, L., 'Eleusinia' i Smith, W., ed. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1848, s. 452-454.
- Schmitz 1848:b Schmitz, L., 'Panathenaea' i Smith, W., ed. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1848, s. 855-857.
- Schmitz 1848:c Schmitz, L., 'Thesmophoria' i Smith, W., ed. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London 1848, s. 1127-1128.
- Seaford 1996 Seaford, R. A. S., 'Lenaea', i Hornblower, S. & Spawforth, A., eds. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1996, s. 843.
- Söderström 1974 Söderström, G., *Den olympiska gudavärlden*, Stockholm, 1974.

Bilder:

- Figur 1. Den eleusinska reliefen. www.ne.se/kort/demeter
2009-04-21

Figur 2. Block från Parthenons östra fris.
<http://www.svenskparthenon.se/hhb2.htm> 2009-04-16

Figur 3. Dionysos teater i Akropolis.
<http://skaggmesenskartbok.blogspot.com> 2009-04-16